

تاریخ‌یابی نسخه خطی دیوان سعدی  
باستناد به بررسی‌های شیوه تذهیب  
آن (با تأکید بر نسخه خطی دیوان  
حافظ)



یکی از صفحات میانی کلیات سعدی،  
دوره قاجار، موزه هنرهای تزئینی  
اصفهان (ش ۴۹۲). مأخذ: شهرزاد  
فلطمی



## تاریخ‌یابی نسخه خطی دیوان سعدی با استناد به بررسی‌های شیوه تذهیب آن (با تأکید بر نسخه خطی دیوان حافظ)

شهرزاد فاطمی مغاره\* دکتر قباد کیانمهر\*\* شهریار پیروزرام\*\*\*

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۳/۲۴

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۸/۱۷

### چکیده

در میان نسخ خطی مجموعه «صارم الدوله»، موجود در کتابخانه ابن مسکویه شهر اصفهان، دیوانی از سعدی شیرازی با تذهیب عالی وجود دارد. بررسی‌ها حاکی از آن است که شناسنامه این اثر دارای تاریخ اجرا نیست. مقاله حاضر با تکیه بر اطلاعات فنی اثر می‌کوشد تاریخ این اثر را مشخص کند. مقایسه این نسخه با نسخه‌ای از دیوان حافظ متعلق به سال ۱۲۸۳ ق موجود در همان گنجینه به یافتن این پاسخ کمک می‌کند. پس از بررسی‌های دقیق‌تر روشن شد که شباهت‌های اولیه میان تذهیب این دو اثر دارای مبنای علمی است و بنابراین هر دو به یک دوره تاریخی تعلق دارند. به دلیل شباهت‌های فنی بسیار، از جمله نوع قلم‌گیری، حتی می‌توان هر دو اثر را حاصل کار یک نفر و یا استاد و شاگرد دانست. تدوین این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات به شیوه میدانی انجام گرفته است.

### واژگان کلیدی

نسخه‌شناسی، دوره قاجار، تذهیب، نسخه خطی دیوان سعدی، نسخه خطی دیوان حافظ.

\* دانشجوی کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان. (مسئول مکاتبات)

Email: shahzradfatemi.aui@gmail.com

\*\* عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اصفهان، گروه صنایع دستی، شهر اصفهان، استان اصفهان.

Email: q.kiyanmehr@au.ac.ir

\*\*\* دانشجوی دکتری صنایع دستی و مدرس دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان.

Email: sh.piroozram@au.ac.ir

### مقدمه

در میان آثار موجود در موزه‌ها، گاهی به آثاری برمی‌خوریم که، به دلایل مختلف، سال پدید آمدنشان مشخص نیست. پاسخ به چنین مسئله‌ای نیازمند همت گماردن متخصصان در این زمینه است. یکی از آثار مذکور دیوانی مذهب از سعدی شیرازی (نگهداری شده در گنجینه نسخ خطی کتابخانه ابن مسکویه، به شماره ثبت ۱۰۳۱) است که تاکنون تاریخ آن نامشخص مانده است. با فرض این‌که «اگر بتوان اثری مشابه (از لحاظ تزیینات) با این اثر پیدا کرد که دارای سال مشخصی باشد، می‌توان سال اثر مذکور را نیز تخمین زد»، به جست‌وجو در میان سایر نسخ پرداخته شد. پس از جست‌وجو در این گنجینه، دیوانی از خواجه حافظ شیرازی (به شماره ثبت ۱۰۲۸)، متعلق به سال ۱۲۸۳ق (دوره قاجار) یافته شد که در اولین نگاه از شباهت چشمگیری با دیوان سعدی برخوردار بود. لازم بود تزیینات هر دو اثر مورد بررسی دقیق‌تری قرار گیرند تا روشن شود که آیا در صورت وجود شباهت‌هایی با مبنای علمی و فنی می‌توان به تاریخ نامعلوم دیوان سعدی دست یافت یا خیر. در صورتی‌که فرض این پژوهش مبنی بر هم‌دوره بودن این دو اثر درست باشد هدف اصلی، که همانا تکمیل شناسنامه یک اثر نفیس هنری به روشی جدید و با کمترین میزان آسیب برای آن است، حاصل خواهد آمد. البته اهمیت چنین پژوهشی صرفاً به تکمیل شناسنامه محدود نبوده و می‌تواند به خوانندگان و خصوصاً پژوهشگران کمک کند تا جزئیات تزیینی دو اثر بررسی شده را بهتر بشناسند. همان‌گونه که بیان شد، شیوه جدید استفاده شده در این پژوهش می‌تواند به عنوان شیوه‌ای علمی برای مقابله نسخ خطی و گمانه‌زنی رقم و تاریخ آن‌ها براساس جزئیات فنی تزیینات قرار گیرد. البته روش در نظر گرفته شده یکی از چندین روش موجود برای یافتن سال پیدایش اثر است که شاید بتوان گفت نسبت به سایر روش‌ها (نظیر روش‌های آزمایشگاهی و نمونه برداری) از سلامت بیشتری برای خود اثر برخوردار است و برای مطالعه آسیبی به اثر وارد نخواهد شد. در این پژوهش به ارائه مستندات تصویری اکتفا شده است، زیرا هنگام جست‌وجو برای یافتن مجموعه‌ای از ویژگی‌های مدون تذهیب دوره قاجار با مشکل کمبود منابع مواجه می‌شویم. شاید پرداختن اندک محققان به هنر دوره مذکور در افول هنر در آن دوره ریشه داشته باشد.

### پیشینه تحقیق

تاکنون تلاش‌های بسیاری برای تاریخ‌گذاری نسخ خطی انجام گرفته است. معمولاً چنین کارشناسی‌هایی یا بر مبنای روش‌های آزمایشگاهی هستند، که هم بسیار پرهزینه خواهند بود و هم نمی‌توانند مشخص کنند که اثر متعلق به کدام هنرمند است، یا بر مبنای نظرات نسخه‌شناسان هستند، که امکان اشتباه اندکی در نظر آن‌ها وجود دارد. تنها کتاب



تصویر ۱. یکی از صفحات میانی کلیات سعدی، دوره قاجار، موزه هنرهای تزیینی اصفهان (ش ۴۹۲). مأخذ: شهردادفاطمی

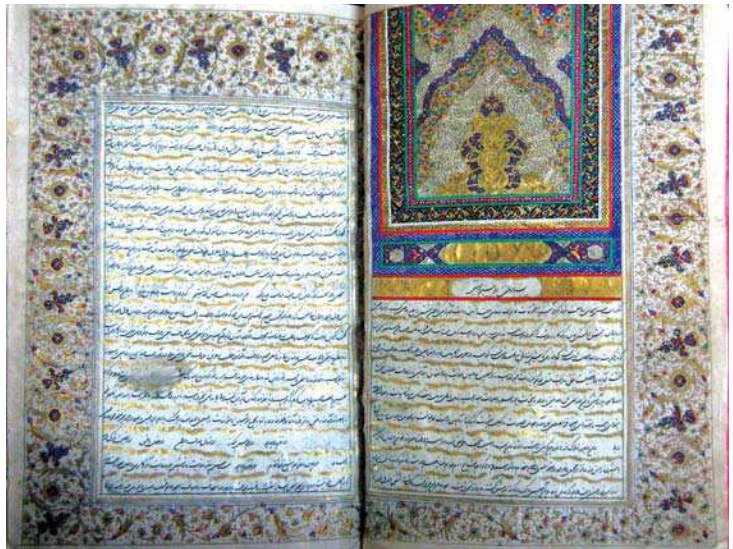


تصویر ۲. نخستین صفحه از کتاب زادالمعاد، دوره قاجار، موزه هنرهای تزیینی اصفهان (ش ۴۰۱). مأخذ: همان.

در باره نسخ خطی گنجینه صارم‌الدوله فهرست نسخه‌های خطی صارم‌الدوله به قلم محمدعلی هدایت است. این کتاب به ارائه شناسنامه آثار موجود در گنجینه می‌پردازد. در زمینه تذهیب دوره قاجار نیز زهرا رهنورد در کتاب تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، کتاب‌آرایی مختصراً مطالبی آورده است. اما همان‌گونه که پیش‌تر نیز ذکر شد محققان به ویژگی‌های تذهیب این دوره نپرداخته‌اند و بیشتر در ارتباط با نقاشی آن، نظیر نقاشی گل و مرغ، مطالبی نگاشته‌اند. به‌طور مثال، در کتاب‌هایی نظیر سیری در هنر ایران به کوشش آرتور



تصویر ۱-۲. صفحه ساده از دیوان سعدی. مأخذ: همان.



تصویر ۳. دیوان سعدی (۱۰۳۱). مأخذ: همان.

به جزئیات و ریزه‌کاری‌های فراوان در تزیین، به‌خصوص در دوره ناصرالدین‌شاه، شدت بیشتری می‌یابد. قسمت پایین سرلوح‌های قاجاری معمولاً به یک کتیبه بازوبندی اختصاص دارد و کتیبه‌ها باریک و کشیده‌اند (تصویر ۱). رنگ‌های به‌کاررفته بسیار شاد و خالص‌اند. در اینجا برخلاف دوره تیموری که رنگ غالب در آثار آن اکثراً لاجوردی است رنگ طلایی غلبه دارد و رنگ قرمز شنگرف نیز به‌مقدار وسیعی به‌کار رفته است. در صفحات سرلوح‌دار دوره قاجاری معمولاً بین خط باریک نزدیک لبه کاغذ (کمند) و جدول با نقوش اسلیمی و ختایی پلاناندازی می‌شود و تنها مرکز گل‌ها رنگ‌آمیزی می‌شوند (تصویر ۲). در دوره قاجار تمایل به افزایش طول سرلوح وجود دارد و جدول‌ها نیز برخلاف دوره تیموری دارای رنگ و ضخامت زیاد هستند (رهنورد، ۱۳۸۸: ۱۳۴-۱۳۷). استفاده زیاد از گل‌ها، خصوصاً گل‌های پنج‌پر و برگ‌مویی که با دقت پایین طراحی و قلم‌گیری شده‌اند، یکی دیگر از ویژگی‌های تذهیب این دوره است. برخلاف دوران پیشین که در تمامی ساقه‌ها و برگ‌ها از رنگ طلایی استفاده می‌شد، در دوره قاجار شاهد استفاده از برگ‌های رنگین هستیم.

۲. معرفی دیوان سعدی (به‌شماره ثبت ۱۰۳۱) و دیوان حافظ (به‌شماره ثبت ۱۰۲۸)

دیوان سعدی با شماره ثبت ۱۰۲۱ در گنجینه نسخ خطی کتابخانه ابن‌مسکویه شهر اصفهان قرار دارد (تصاویر ۳ و ۱-۳). این نسخه با «بسمله» و عبارت «شکر و سپاس معبودی را جلالت قدرته که آفریننده مخلوقات عالم است» آغاز شده و با بیت «با طبع که میل می‌کشیدش می‌گفت/ چیزی است که در من آفریده‌ست خدای» به اتمام می‌رسد. خط آن

آپهام پوپ، جلد پنجم یا هنر خط و تذهیب قرآنی، نوشته مارتین لینگز، بیان ویژگی‌های تذهیب دوران مختلف در دوران صفوی متوقف می‌شود. در نهایت می‌توان گفت تاکنون تحقیقی در رابطه با این دو نسخه صورت نگرفته و مطالب موجود در این پژوهش نیز برای اولین بار ارائه خواهند شد.

### روش تحقیق

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و در این راستا ابتدا به توصیف ویژگی‌های ظاهری هر دو اثر پرداخته شده، سپس اجزای هر کدام نظیر سرلوح، کتیبه و حاشیه مورد بررسی قرار می‌گیرند. لازم بود در این بخش قسمت‌های مشابه دو اثر به‌صورت خطی ترسیم گردند، تا ویژگی‌های طرح بدون تأثیر رنگ‌ها و سایر جزئیات نمایان شود. سپس ویژگی‌های مربوط به قسمت مدنظر در جدولی ارائه می‌شوند تا امکان تطبیق آن‌ها فراهم آید و در نهایت نیز به تحلیل اطلاعات موجود در هر جدول پرداخته تا نتیجه نهایی حاصل گردد. اگر تحلیل نهایی حاکی از وجود شباهت‌هایی با مبنای فنی میان دو اثر و نیز بیانگر ویژگی‌های خاص یک دوره معین تاریخی باشد، نشان‌دهنده هم‌دوره بودن این آثار خواهد بود. بیشتر اطلاعات موجود در این پژوهش به‌شیوه میدانی و مصاحبه به دست آمده است.

### ۱. ویژگی‌های تذهیب در دوره قاجار

شیوه تزیین نسخ خطی در اوایل دوره قاجار، به‌خصوص در دوره فتحعلی‌شاه، در ادامه دوره صفویه بوده است و تغییرات عمده‌ای در شکل سرلوح‌ها و جزئیات تزیین نسبت به دوره صفویه مشاهده نمی‌شود. به‌تدریج توجه

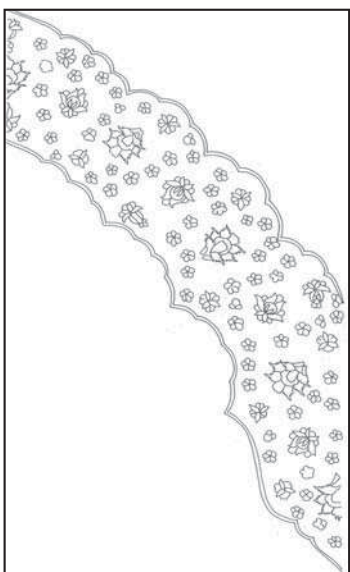
تاریخ‌یابی نسخه خطی دیوان سعدی  
با استناد به بررسی‌های شیوه تذهیب  
آن (با تأکید بر نسخه خطی دیوان  
حافظ)



تصویر ۴-۱. صفحه ساده از دیوان حافظ.  
مأخذ: همان.



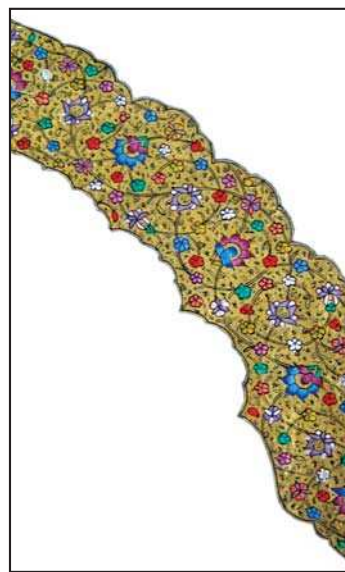
تصویر ۵. دیوان خواجه حافظ شیرازی (۱۰۲۸). مأخذ: همان.



تصویر ۵-۲. گل‌ها در اثر اول. مأخذ: همان.



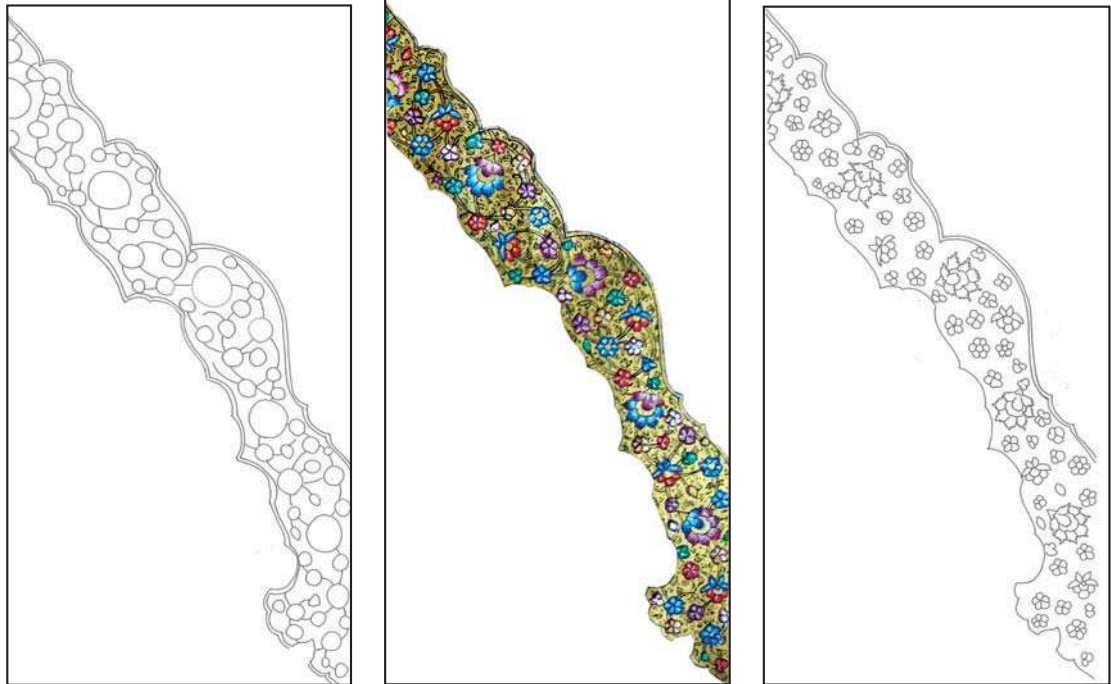
تصویر ۵-۱. گردش‌های ختایی در اثر اول.  
مأخذ: همان.



تصویر ۵. بخش اول از سرلوح مُذهب اثر  
اول. مأخذ: نگارندگان.

پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌است، دارای یک سرلوح  
زرین بسیار ظریف است و اطراف کلمات در صفحات اول  
و دوم آن طلاندازی شده‌اند. حاشیه صفحات اول و دوم با  
گل‌بوته‌های طلایی زینت شایانی به کتاب داده‌است. متن  
تمام کتاب از کاغذ ترمه عالی است که به حاشیه‌هایی از  
کاغذ خانبالغ به‌طرز استادانه‌ای چسبانده شده‌اند. جلد این  
کتاب از چرم ساغری و به رنگ سبز است که روی آن یک  
حاشیه ساده طلاکوب شده وجود دارد. این کتاب دارای ۴۷۲

شکسته‌نستعلیق بسیار عالی است. برخی کتاب‌ها درویش  
عبدالمجید را خطاط آن معرفی کرده‌اند، ولی بنابر اظهار  
استادان فن این خط از شاگردان درویش بوده که خطی بسیار  
نزدیک به خط استادش داشته‌است. پنج صفحه از این کتاب  
که جداکننده فصول مختلف آن هستند مفصلاً تذهیب شده  
و سایر صفحات ساده و تنها دارای جدول‌های رنگین‌اند.  
تذهیب صفحات مختلف این کتاب همگی به یک شیوه و  
کاملاً مشابه یکدیگر است. صفحه آغازین نسخه که در این



تصویر ۶. بخش اول از سرلوح مذهب اثر دوم. تصویر ۱-۶. گردش های ختایی در اثر دوم. تصویر ۲-۶. گل ها در اثر دوم. مأخذ: همان. مأخذ: همان.

مشخص نشده اما دارای جلد مقوایی با روکش تیماج قهوه‌ای است. روی جلد آن نیز یک حاشیه ساده طلاکوب وجود دارد. این کتاب ۳۸۶ صفحه دارد، ابعاد آن ۱۹×۳۰ سانتی متر و در هر صفحه دارای ۱۷ سطر است (همان: ۱۳۴). در بررسی دو اثر مذکور این پرسش مطرح می‌شود که آیا این دو اثر می‌توانند متعلق به یک دوره تاریخی باشند یا نه. در این بررسی، قطعات دیوان حافظ به عنوان اثر اول و دیوان سعدی به عنوان اثر دوم معرفی می‌شود.

#### ۱-۱. مقایسه کلیات قاب اصلی در هر دو اثر

توضیحات  
- نسبت طول به عرض قاب میانی (شامل سرلوح و سطور خوشنویسی شده) در هر دو اثر ۲/۰۴ است.  
- صفحه مذهب در هر دو شامل یک سرلوح تذهیب شده و حاشیه‌های تشعیرگونه است.

صفحه است و ابعاد آن ۲۸×۱۸ سانتی متر و در هر صفحه دارای ۱۹ سطر است (هدایت، ۱۳۸۷: ۱۳۶). با جست‌وجوی بیشتر در میان این آثار کتابی دیگر نیز دیده می‌شود که در نخستین نگاه شباهت چشمگیری با اثر قبلی دارد: دیوان حافظ شیرازی با شماره ثبت ۱۰۲۸ (تصاویر ۴ و ۴-۱). خوشبختانه شناسنامه این اثر کامل است و کموکاستی ندارد. این نسخه با بیت «الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها/ که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکل‌ها» آغاز می‌گردد. خط آن نستعلیق عالی و خطاط آن عبدالله بن مطلب است. زمان نگارش این نسخه ذی‌حجه سال ۱۲۸۳ ق است. این کتاب دارای یک صفحه مذهب بسیار زیباست که در آغاز آن قرار دارد. این صفحه دارای سرلوحی رنگین است و نیز در حاشیه صفحات اول و دوم گل‌بوته‌هایی با آب طلا ترسیم شده است. اطراف کلمات در صفحات مذکور نیز طلااندازی شده است. جنس کاغذ آن

جدول ۱. مقایسه کلیات قاب اصلی در هر دو اثر

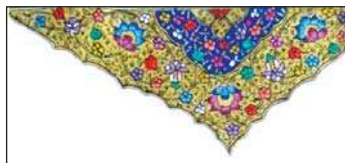
جدول شماره ۱	نسبت طول به عرض قاب میانی	عناصر تذهیب	رنگ غالب	نوع کره	نوع جدول	نسبت عرض حاشیه سمت راست به حاشیه پایین	شرفه
اثر اول	۲/۰۴	سرلوح و حاشیه و کتیبه	طلایی	احتمالاً «چلیپا»	طلایی و دو تحریر لاجورد	۱/۹۶	دارد
اثر دوم	۲/۰۴	سرلوح و حاشیه و کتیبه	طلایی	احتمالاً «چلیپا»	طلایی و دو تحریر لاجورد	۲/۰۵	ندارد



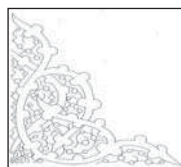
تصویر ۹. بخش سوم از سرلوح مذهب اثر اول، مأخذ: همان.



تصویر ۸. بخش دوم از سرلوح مذهب اثر دوم، مأخذ: همان.



تصویر ۷. بخش دوم از سرلوح مذهب اثر اول، مأخذ: همان.



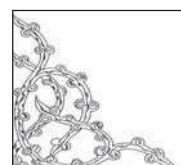
تصویر ۹-۱. فرم اسلیمی و گردش ختایی‌ها، مأخذ: همان.



تصویر ۸-۱. گردش‌های ختایی در اثر دوم، مأخذ: همان.



تصویر ۷-۱. گردش‌های ختایی در اثر اول، مأخذ: همان.



تصویر ۹-۲. توسازی اسلیمی، مأخذ: همان.



تصویر ۸-۲. گل‌های ختایی در اثر دوم، مأخذ: همان.



تصویر ۷-۲. گل‌های ختایی در اثر اول، مأخذ: همان.

- شکل کلی این قسمت از هر دو اثر با هم یکسان است.  
- زمینه هر دو اثر طلایی است.  
- در هر دو اثر پنج گل شاه‌عباسی صورتی و آبی با پرداز سفید وجود دارد.  
- در هر دو اثر، گل قاب با یک گردش ختایی که در طول گسترده شده است پر شده‌اند.  
- رنگ‌های استفاده‌شده در هر دو شامل آبی، صورتی، بنفش، سبز و قرمز شنگرف با یک فام رنگی است.  
- زمینه هر دو اثر با تزیینات سیاه رنگ پر شده‌است.  
- قلم‌گیری گل‌ها و برگ‌ها در هر دو اثر با رنگ سیاه انجام شده‌است و هاله‌ای از رنگ قرمز نیز به‌عنوان مکمل قلم‌گیری دیده می‌شود.  
- بعضی از برگ‌ها در هر دو اثر به‌جای طلایی با رنگ‌هایی نظیر سبز و قرمز شنگرف مشخص شده‌اند.  
- اثر اول از لحاظ دقت و کیفیت رنگ‌گذاری‌ها و قلم‌گیری‌ها مطلوب‌تر از اثر دوم بوده و چنین به نظر می‌آید که اثر دوم با سرعت بیشتری کار شده‌است.  
- در اثر اول پردازهای سفیدرنگ صرفاً در گل‌های شاه‌عباسی صورتی رنگ دیده می‌شود، در حالی که در اثر دوم گل‌های پنج‌پر نیز با پردازهای سفیدرنگ دیده می‌شوند.  
- تراکم و فشردگی طراحی و گل‌ها در اثر دوم بیشتر است.

#### ۱-۲-۱. جزئیات سرلوح توضیحات

- طرح کلی قاب در هر دو اثر شباهت دارد با این تفاوت که

- رنگ غالب در هر دو اثر طلایی است و به‌طور کلی رنگ‌های هر دو اثر بسیار شاد و خالص است.  
- سبز زنگاری و قرمز شنگرف در حاشیه‌های دارای گره‌های هندسی هر دو اثر به کار رفته‌است.  
- گره اصلی دور تذهیب، که شاید بتوان آن را «چلیپا» نامید، در هر دو اثر روی زمینه طلایی اجرا شده‌است.  
- در صفحه مقابل هر دو اثر، حاشیه تشعیری به‌تنهایی تکرار می‌شود. این حاشیه‌ها از کمند تا جدول طلائندی شده‌اند و دارای گل‌هایی با مراکز رنگی هستند.  
- بین سطرهای خوشنویسی شده هر دو صفحه تزیین دندان‌موشی کار شده‌است.  
- نوع جدول‌کشی در هر دو اثر «طلایی و دو تحریر لاجورد» است و جدول‌ها رنگین و ضخیم‌اند.  
- نسبت پهنای حاشیه سمت راست به حاشیه پایین در اثر اول ۱/۹۶ و در اثر دوم ۲/۰۵ است که، با ۰/۰۹ اختلاف، بسیار به هم نزدیک است.  
- اثر اول در چهارطرف تشعیر دارد، در حالی که اثر دوم از دو طرف دارای تشعیر است و بخش مذهب از دو طرف به حاشیه ختم می‌شود؛ همچنین در هر دو صفحه طراحی تشعیر در قسمت پایین با سمت راست متفاوت است.  
- دورتادور صفحه مذهب اثر اول شرفه وجود دارد ولی در اثر دوم حاشیه ساده است.

#### ۱-۲-۲. جزئیات سرلوح (در تحلیل‌های خطی تنها بخش‌های مشابه مشخص شده‌اند) توضیحات



جدول ۲. جزئیات سرلوح ۱

جدول ۲	رنگ زمینه	رنگ‌های به‌کاررفته	دقت و کیفیت	پرداز	قلم‌گیری	دوران ساقه ختایی در قاب
اثر اول	طلایی	آبی، صورتی، بنفش، قرمز شنگرف	جای‌گیری درست ساقه‌ها و رنگ گل‌ها، قلم‌گیری دقیق	پردازهای سفید در گل‌های شاه‌عباسی	قلم‌گیری سیاه با هاله‌ای از رنگ قرمز، همراه با تندی و کندی	قاب با یک گردش بزرگ و انشعابات آن پر شده است.
اثر دوم	طلایی	آبی، صورتی، بنفش، قرمز شنگرف	به‌هم‌ریختگی اندک در جای‌گیری ساقه‌ها و گل‌ها	پردازهای سفید در گل‌های شاه‌عباسی و گل‌های پنج‌پر	قلم‌گیری سیاه با هاله‌ای از رنگ قرمز، همراه با تندی و کندی	قاب با یک گردش بزرگ و انشعابات آن پر شده است.

در اثر اول کشیدگی سمت راست قاب بیشتر از اثر دوم است.  
- داخل قاب اصلی هر دو اثر قابی داخلی با شکل مشابه وجود دارد.  
- رنگ‌های غالب زمینه طلایی و لاجوردی است.  
- در بخش مرکزی قاب داخلی هر دو اثر از رنگ قرمز شنگرف استفاده شده است.  
- در هر دو اثر سه گل شاه‌عباسی صورتی و آبی وجود دارد که از لحاظ شکل مشابه‌اند و پرداز سفیدرنگ دارند.  
- فضای میان قاب اصلی و قاب داخلی با یک گردش ختایی پر شده است.  
- هیچ‌کدام از دو قاب قرینه نیستند و از سمت راست دچار به‌هم‌ریختگی شده‌اند و در حقیقت نوعی قرینه در بی‌قرینگی به چشم می‌خورد. اما در اثر دوم قرینگی بیشتر از اثر اول دچار به‌هم‌ریختگی شده است.

- رنگ غالب زمینه در هر دو اثر طلایی است.  
- قلم‌گیری اسلیمی‌ها در هر دو اثر با رنگ مشکی انجام شده است.  
- داخل اسلیمی‌ها در هر دو اثر با قلم‌گیری تکرنگ و به صورت خطی توسعه یافته شده است.  
- فضای خالی بین اسلیمی‌ها با گردش ختایی پر شده‌اند. این گردش‌ها فقط با قلم‌گیری مشکی و روی زمینه طلایی (بدون رنگ) کار شده‌اند. در این بخش هر دو اثر از گل‌های شش‌پر، پنج‌پر چهارپر و سه‌پر استفاده شده است.  
- در هر دو اثر گردش‌های اسلیمی قاب خارجی را پدید آورده‌اند و قابی مستقل دورتادور آن‌ها وجود ندارد.  
- در این بخش از هر دو اثر قرینگی رعایت شده است.  
- در اثر دوم بخشی از فضای بین اسلیمی‌ها با رنگ لاجورد و گل و برگ‌های رنگی پر شده است، درحالی‌که در اثر اول کل فضا طلایی تکرنگ است.

### ۱-۲-۲. جزئیات سرلوح

### ۱-۳-۳. جزئیات کتیبه

جدول ۵. جزئیات کتیبه  
توضیحات

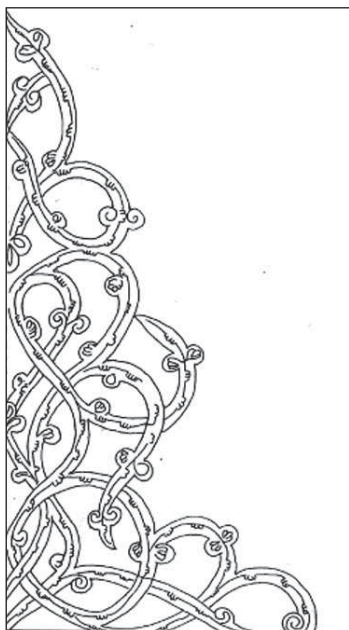
توضیحات  
- هر دو اثر از لحاظ شکل و رنگ اسلیمی‌ها مشابهت دارند.

جدول ۳. جزئیات سرلوح ۳

جدول شماره ۳	تقارن	قاب اصلی	رنگ زمینه	رنگ‌های به‌کاررفته	نوع کل‌ها
اثر اول	دارد	اسلیمی‌گذار تشکیل‌دهنده قاب اصلی	طلایی	تکرنگ طلایی (قلم‌گیری مشکی روی زمینه تکرنگ طلایی)	شش‌پر، پنج‌پر، چهارپر و سه‌پر
اثر دوم	دارد	اسلیمی‌گذار تشکیل‌دهنده قاب اصلی	طلایی و لاجوردی	قرمز، سبز، زرد، سفید و صورتی	شش‌پر، پنج‌پر، چهارپر و سه‌پر



تاریخ‌یابی نسخه خطی دیوان سعدی  
با استناد به بررسی‌های شیوه تذهیب  
آن (با تأکید بر نسخه خطی دیوان  
حافظ)



تصویر ۱۰-۲. توسازی اسلیمی. مأخذ: همان.



تصویر ۱۰-۱. فرم اسلیمی و گردش ختایی‌ها. مأخذ: همان.



تصویر ۱۰. بخش سوم از سرلوح مذهب اثر دوم، مأخذ: همان.

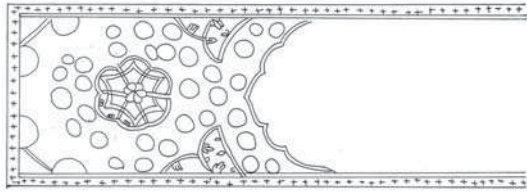
#### جدول ۴. جزئیات سرلوح ۳

جدول ۴	تقارن	رنگ زمینه	رنگ زمینه نوشته	رنگ گل‌ها	نوع گل‌ها	عبارت داخل کتیبه	نسبت طول به عرض
اثر اول	دارد	لاجوردی	طلایی	سبز، نارنجی، سفید و زرد	پنج‌پر و شش‌پر	بسمله	۶/۱
اثر دوم	دارد	لاجوردی	طلایی	سبز، نارنجی، سفید و زرد	پنج‌پر و شش‌پر	—	۸/۱

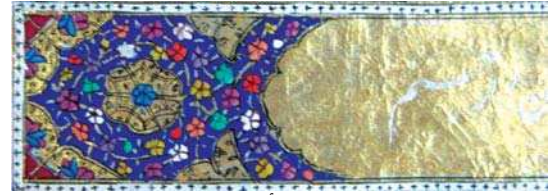
- این بخش از هر دو اثر قرینگی دارند.  
- در هر دو اثر زمینه به رنگ لاجوردی و زمینه نوشته به رنگ طلایی است.  
- دور کتیبه‌های هر دو اثر با گره چلیپا احاطه شده است، در اثر اول با زمینه سفید و در اثر دوم با زمینه سبز.  
- رنگ گل‌ها در هر دو اثر شامل سبز، نارنجی، سفید و زرد است و صرفاً از گل‌های پنج‌پر و شش‌پر استفاده شده است.  
- هر دو اثر از لحاظ طراحی کتیبه بسیار به یکدیگر مشابهت دارند.  
- گوشه قاب کتیبه هر دو اثر با رنگ قرمز شنگرف پر شده است.  
- شکل دایره اسلیمی‌گونه در هر دو اثر وجود دارد.  
- در اثر اول عبارت «بسمله» در زمینه طلایی نوشته شده اما در اثر دوم زمینه طلایی خالی مانده و این عبارت به پایین

#### جدول ۵. جزئیات کتیبه

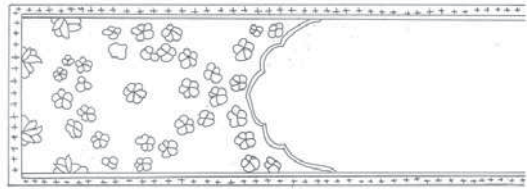
جدول ۵	رنگ زمینه	رنگ‌های به کار رفته در گل‌ها	قلم‌گیری	نوع جدول‌کشی
اثر اول	—	طلایی (گل‌ها و برگ‌ها تکرنگ هستند و رنگ‌ها صرفاً در مرکزشان به کار رفته)، لاجوردی، قرمز شنگرف، سبز و نارنجی	تکرنگ سیاه	طلایی و دو تحریر لاجورد
اثر دوم	—	طلایی (گل‌ها و برگ‌ها تکرنگ هستند و رنگ‌ها صرفاً در مرکزشان به کار رفته)، لاجوردی، قرمز شنگرف و نارنجی	تکرنگ سیاه	طلایی و دو تحریر لاجورد



تصویر ۱۱-۱. کادر اصلی، گره‌ها، فرم قاب‌های اسلیمی، محل گل‌های ختایی در اثر اول، مأخذ: همان.



تصویر ۱۱. جزئیات کتیبه اثر اول، مأخذ: همان.

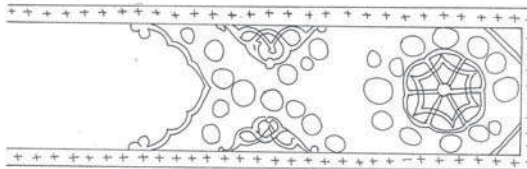


تصویر ۱۱-۲. گل‌های ختایی در اثر اول، مأخذ: همان.



تصویر ۱۲. جزئیات کتیبه اثر دوم، مأخذ: همان.

۵-۱. مقایسه گل‌ها



تصویر ۱۲-۱. کادر اصلی، گره‌ها، فرم قاب‌های اسلیمی، محل گل‌های ختایی در اثر دوم، مأخذ: همان.

گل‌های ختایی در اثر اول	گل‌های ختایی در اثر دوم

تصویر ۱۲-۲. گل‌های ختایی در اثر دوم، مأخذ: همان.

- حاشیه تشعیری در هر دو اثر با رنگ طلایی کار شده و زمینه بدون رنگ باقی مانده است.
- نوع جدول‌کشی هر دو اثر «جدول طلایی و دو تحریر لاجورد» است.
- مابین خطوط خوشنویسی شده هر دو اثر دندان‌موشی طلایی کار شده است.
- در هر دو اثر شاهد تکرار قاب‌های اسلیمی با رنگ زمینه لاجوردی هستیم.
- هر دو اثر از لحاظ طراحی کلی و طراحی گل‌ها و برگ‌ها بسیار با هم مشابهت دارند (شکل شعله‌ها، گل‌های پروانه‌ای و گل‌های سه‌پر).
- مرکز گل‌های عباسی در هر دو اثر به صورت رنگی کار شده است.
- قلم‌گیری گل‌ها و برگ‌ها در هر دو اثر با رنگ مشکی انجام شده است.
- فضای سفید میان گل‌های ختایی با تزیینات طلایی و سیاه پر شده است.

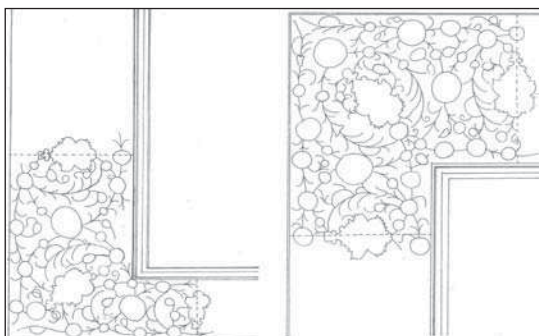
کتیبه منتقل شده است.

- نسبت طول به عرض اثر اول ۶/۱ و در اثر دوم ۸/۱ است که هر دو نسبت نشان‌دهنده باریک و کشیده بودن کتیبه‌هاست.

۴-۱. جزئیات حاشیه

توضیحات

تاریخ‌یابی نسخه خطی دیوان سعدی  
با استناد به بررسی‌های شیوه تذهیب  
آن (با تأکید بر نسخه خطی دیوان  
حافظ)



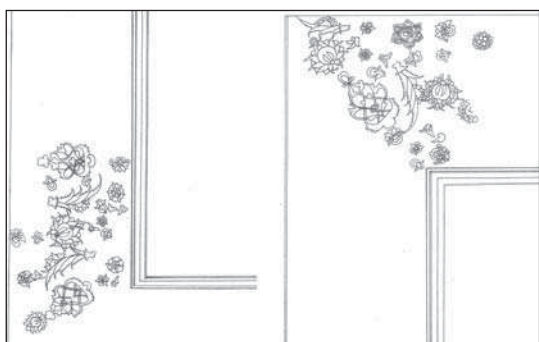
تصویر ۱۳- گردش‌های ختایی در اثر اول. مأخذ: همان.



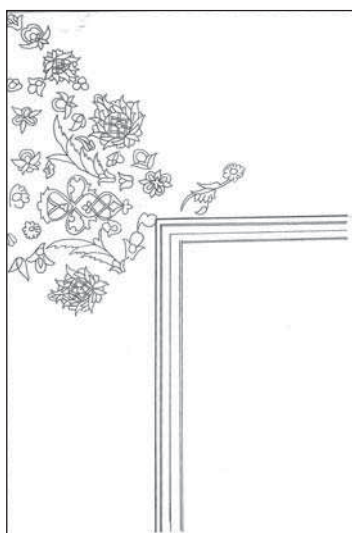
تصویر ۱۳. جزئیات حاشیه اثر اول. مأخذ: همان.

### ۵-۱. مقایسه گل‌ها

هنگام جمع‌آوری اطلاعات و مصاحبه با نسخه‌شناسان، نکته‌ای درباره خوشنویسی این اثر نیز جلب توجه کرد که به سبب تمرکز این پژوهش بر تذهیب به صورت جدی به آن پرداخته نمی‌شود. بنابر تحقیقات اجمالی چنین به نظر می‌رسد که خوشنویس این کتاب استاد عبدالحسین شکسته‌نویس، خوشنویس دوره قاجاری، باشد (مصاحبه با دکتر ابوالفضل ذابح، دی‌ماه ۱۳۹۰). شاید بیان این نکته آغازگرایی باشد برای علاقه‌مندان که تصمیم داشته باشند در زمینه خوشنویسی این اثر و به‌طور کلی خوشنویسی دوره قاجار پژوهشی داشته باشند.



تصویر ۱۲- گل‌های ختایی در اثر اول. مأخذ: همان.



تصویر ۱۴- گل‌های ختایی اثر دوم مأخذ: همان.



تصویر ۱۵- گردش‌های ختایی اثر اول. مأخذ: همان.



تصویر ۱۴. جزئیات حاشیه اثر دوم، مأخذ: همان.

### نتیجه

پس از بررسی‌های انجام شده و نیز پرداختن به جزئیات فنی هر دو اثر، مشخص شد که شباهت میان آن‌ها دارای پایه و اساس علمی و فنی است: نوع طراحی هر دو اثر و نیز قسمت‌های موجود در آن‌ها نظیر سرلوح، کتیبه و حاشیه یکسان است و حتی در جزئیات نیز تابع اصول مشترک است. کتیبه هر دو اثر باریک و کشیده است و در هر دو اثر حاشیه تشعیری به صورت تکرنگ طلایی با مرکزهای رنگی وجود دارد. رنگ‌های



به کاررفته در دو اثر مشترک بوده و حتی در جزئیاتی نظیر گل‌ها و برگ‌ها نیز از رنگ‌های یکسان استفاده شده است. رنگ غالب هر دو اثر طلائی است و استفاده از قرمز شنگرف نیز به چشم می‌خورد. گل‌های موجود در هر دو اثر هم از لحاظ انتخاب نوع گل و هم از لحاظ شیوه قلم‌گیری و نوع پردازش یکسان هستند. تعداد گل‌ها زیاد است و از گل‌های برگ‌مویی و پنج‌پر به‌وفور استفاده شده است. تناسب موجود در هر دو اثر به طرز چشمگیری به یکدیگر نزدیک است. نوع جدول‌ها، گره‌ها و حتی شیوه تکثیر نقوش در هر دو اثر یکسان است. به‌طور کلی اشتراک زیاد در تمامی چیزهایی که به‌صورت جداگانه به آن‌ها پرداخته شد نشان‌دهنده آن است که تذهیب این دو کتاب می‌تواند متعلق به یک دوره باشد.

در مجموع، اشتراکات بسیار در تمامی ویژگی‌هایی که جداگانه به آن‌ها پرداخته شد نشان می‌دهد که تذهیب این دو کتاب می‌تواند متعلق به یک دوره باشد و بنابراین می‌توان گفت دیوان سعدی نیز مانند دیوان حافظ به دوره قاجار تعلق دارد. حتی به دلیل شباهت‌های فنی بسیار، از جمله نوع قلم‌گیری، این دو اثر می‌توانند حاصل کار یک نفر و یا استاد و شاگرد باشند. با در نظر گرفتن این نکته می‌توان نتیجه دقیق‌تری مطرح کرد مبنی بر اینکه دیوان سعدی علاوه بر تعلق داشتن به دوره قاجار، می‌تواند در حوالی سال ۱۲۸۳ قمری تولید شده باشد، یعنی کمی پیش‌تر و یا کمی بعدتر از سال تولید دیوان حافظ. با وارد شدن به جزئیات می‌توان چنین بیان کرد که تذهیب دیوان حافظ از دقت کمتری نسبت به تذهیب دیوان سعدی برخوردار است. این مسئله می‌تواند بازگوکننده چندین حالت باشد: اثر دوم برای اشخاص مهم‌تری کار شده است یا هنرمند تذهیب‌کار آن مهارت بیشتری داشته است؛ زمان برای تحویل اثر اول کمتر بوده و همین امر هنرمند را دچار محدودیت می‌کرده است.

می‌توان روش استفاده‌شده در این پژوهش را که به مقایسه میان تزیینات دو اثر (در اینجا تذهیب) می‌پردازد به‌عنوان شیوه‌ای کارآمد برای تاریخ‌یابی یک اثر قدیمی معرفی کرد. همان‌گونه که در مقدمه نیز اشاره شد، استفاده از این شیوه به‌جای به‌کاربردن روش‌های آزمایشگاهی سلامت اثر را حفظ می‌کند و از اشتباه احتمالی نسخه‌شناسان نیز جلوگیری می‌کند.

## منابع و مأخذ

- پوپ، آرتور آپهام. ۱۳۸۷. *سیری در هنر ایران، از دوران پیش از تاریخ تا امروز*. ترجمه نجف دریابندری و دیگران. تهران: علمی و فرهنگی.
- پیروزرام، شهریار. ۱۳۹۲. *مصاحبه با نویسنده در خصوص تکنیک‌های تذهیب*.
- حافظ. دیوان. اصفهان: کتابخانه ابن مسکویه. شماره ثبت: ۱۰۲۸.
- ذابح، ابوالفضل. ۱۳۹۰. *مصاحبه با نویسنده در خصوص تاریخ نگارش و خوشنویسی دیوان سعدی*.
- رهنورد، زهرا. ۱۳۸۸. *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: کتاب آرایه*. تهران: سمت.
- سعدی. دیوان. اصفهان: کتابخانه ابن مسکویه. شماره ثبت: ۱۰۳۱.
- عمید، حسن. ۱۳۷۸. *فرهنگ فارسی*. تهران: امیرکبیر.
- لینگز، مارتین. ۱۳۷۷. *هنر خط و تذهیب قرآنی*. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: گروس.

## Dating Manuscript of Divan of Saadibased on Examinations ofits Illumination Techniques (with an Emphasis on Manuscript of a Divan of Hafiz)

Shahrzad Fatemi Maqareh, M.A. student in Handicrafts, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

Qobad Kianmehr, PH.D. Faculty member of Handicrafts, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

Shahriar Pirouzram, PH.D. student of Handicrafts and lecturer at Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

Recieved: 2013/6/14 Accepted: 2013/11/8



There is a manuscript by Saadi (the great poet of 13th century, Iran) in the collection of Saarem-o-dolleh (in Ibn Miskawayh library of Isfahan) which is known for its magnificent illumination. This book has a colophon but the year of its inscription is still unknown. This missed part has led us to seek a way of dating it, a different way based on technical data of the work. In this regard, we had to find a book with specified date and similar illumination techniques. A Hafiz manuscript (the great poet of 14th century) from the very same collection, dated 1283 Hijri Qamari (Qajar period) with the mentioned qualities made this study possible. After further examinations we found that this similarity is scientific and based on clear reasons. Based on our hypothesis we can say that both manuscripts definitely belong to the Qajar period. With regard to the numerous technical similarities including delineation, they may even be attributed to one artist, or a master and his pupil. This paper uses descriptive-analytical method and the data is collected through field research.

**Key words:** Dating, Qajar Period, Illumination, Manuscript of Divan of Saadi, Manuscript of Divan of Hafiz.